

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԲՈՒԼԲՈՒԼ՝ (ԲԸԼԲՈՒԼ) = ՎԱՐԴԵՎԱՐԴ

(Ա. Կադեմիկ Ֆ. Ս. Կորցի)

Կարո՞ղ է արդեօք լինել լեզուաբանութեամբ քիչ թէ շատ հետաքրքրուող մի անհատ, որ լսած չլինի նորագոյն ֆիլոլոգիայի հսկայ կոթող աւագեմիկ Կորչի մասին, որի բազմաթիւ՝ անհաւատալի քանակով այլ և այլ լեզուներ և բարբառներ տիրապետելն ստեղծել է նրա պատկերի շուրջը լուսեղէն շրջանակ, հաւասար չափով հարազատ, երկրագնդի հին թէ նոր, մեռած թէ կենդանի ազգերի համար։ Այդ վտիտ, կենսուրախ ծերունին, որ իր կենդանի, առողջ խօսքով կախարդում էր լսարանի գիտութեան ծարաւով վառուած ուսանողներին և մեռած տառին շունչ տալիս իր տարօրինակ ունակ ձեւակերպումներով, այդ մեծ ալեուրը, որի բազմաթիւ աշակերտները ցրուած ամենուրեք նրա գծած ուղին են լայնացնում իբրեւ կաբինետի գիտնական, պրոֆեսսոր կամ սոսկ ուսուցիչ և որն իր մի գիտնական աշակերտի վկայութեամբ չէ թէ լուսատու աստղ, այլ «արեգ կրնայ համարուել համեմատական լեզուաբանութեան աշխարհում», ահա այդ կորովի անյաղթ աւագեմիկ պրոֆեսսորն իր էութեան գէթ մի փոքրիկ մասով շատ քիչ է յայտնի հայ իրականութեան մէջ, այն չափով միայն, որ չափ խոշոր է մեր վտիտ, համեռտ լեզուաբանական պանթէոնը։ «Ձի կարելի չընշտել և՛ Ֆ. Կորչի մի ուրոյն յատկութիւնը, — ասում է նրա մի աշակերտը՝ Մոսկուայի համալսարանի պատմա-լեզուաբանական մասի դեկան պրոֆ. Գրուշկոն, — դա նրա վառ կենդանի վերաբերմունքն է բոլոր տեսակ լեզուային երևոյթներին, որը նրան բնորոշում է շատ և շատ լեզուաբաններից, որոնք ուսումնասիրում են լեզուի երևոյթներն իբր հանրահաշուական վերացական բանաձևեր։ Նրան հաւասար չափով մօտ են իր ուսումն

նասիրած բոլոր լեզուները, դասական, ռոմանական, սլաւոնական, մոնղոլական, իրանական—արևելեան թէ արեւմտեան, գործածուող թէ արխիւային, հաւասարապէս սխալուած կլինի նրա գիտցած տասնեակ լեզուներից ամեն մէկը համարելով նրան իր հարազատ ազգային գիտնական: Եւ նա յառած այդ բազմաթիւ իրար հետ կապ չունեցող լեզուների վրայ, համարձակ կարողանում էր իր անծայր շրջանում քննել այս և այն երևոյթը, կցորդել նրան ուրիշ վայրերի հետ, համեմատել, հանել անսպասելի տուեալներ: Բնաւ սովորական մահկանացու չէ նա լեզուաբանական աշխարհում, այն երևոյթը, որ մեզ թւում է շատ պարզ և հասարակ, կօրշի գրչի տակ հոլովուելով, տարրալուծուելով ստանում է բոլորովին այլ, խորիմաստ պատկեր:

Ո՞վ չէ լսել բըլբուլ բառը, որի ականյայտնի ձայնանմանութիւնը չի թողել և ոչ մի գիտնականի այլ ծագում փնտռել նրա մէջ: «Բոլբոլ» բառը,—ասում է կօրշի մի ուրիշ լեզուաբան աշակերտ պրօֆ. Ա. Կրիմսկի,—ես առաջ ընդունում էի աներկբայօրէն ձայնանմանութեան արդիւնք և՛ այն հիման վրայ, որ այդ բառը գտնւում է միաժամանակ երկու ոչ ցեղակից լեզուների՝ արաբերէնի և պարսկերէնի մէջ»¹⁾:

Բայց տեսնենք թէ ինչ է ասում այդ մասին «ըմբոստ» լեզուաբանը Մոսկուայի Հնագիտ. Ընկ. Արևելեան բաժնում կարդացած մի զեկուցման մէջ, որ ես մէջ եմ բերում թարգմանաբար:

«Բոլբոլ»²⁾ (بلبل) պարսկերէն բառը շատ սերտ կապ ունի պարսից բառագիտութեան մէջ գոլ-ի (گول) հետ: Յայտնի է քնարական «գոլ և բոլբոլ» առասպելը սոխակի՝ վարդի անբախտ սիրահար լինելու մասին³⁾: Արդեօք այդ առասպելն առաջացել է լոկ նմանահնչիւնութեան հողի

1) «Древности восточныя» т. IV 1913 г.

2) Կովկասեան լեզուներում ինչպէս և հայերէնում արտասանում է բոլբոլ, բըլբուլ, գոլ-ը՝ գիւլ: Ծան. թարգմ.

3) Համեմատել Գրիգոր Աղթամարցու «Երգ վարդի և սոխակի» հետ:

վրայ: Ազգակից չեն բառակազմապէս «գոլ»ն ու «բոլբոլ»ը, ինչ բառագիտական ծագում ունի «բոլբոլ» բառի առաջին մասը—«բոլ»:

Պարսից բառերում սկզբի «բ» հնչիւնը կարող է կապուել հին իրանական «բ»-ի հետ. օր. քէանդ (دب—կապ, կշկուռ, հանգոյց) ծագում է քանդա-ից: Բայց հնարաւոր է և ք առաջացնել վ-ից, օր. պարսկ. քադ (دب—քամի) վատա-ից: Սակայն եթէ հին վ-ին հետևում էր վանկային ր, նա նոր պարսկերէնում առհասարակ փոխւում էր գ-ի, ինչպէս երևում է հենց օրինակ վրկա-ից (գայլ, ուռսերէն BOJK), որին համապատասխանում է նոր պարսկ. գ'որդ (گور): Լ հնչիւնը (բոլ' ում) կարող է ծագել հնդեւրոպական ր-ից և Լ-ից, ինչպէս և ըդ համախմբումից, համեմատել վարդա-ից պարսից գոլ'-ը (گول), ուր Լ=ըդ-ին. ևս պարս. դիլ (دب—սիրտ)=սանսկրիտ հրդ, Աւեստի zpd, հայերէն սիրտ (ուր ա-առաջացել է դ-ից): Հետևաբար «բոլբոլ» բառի առաջին մասը (բոլ') կրնար անարգել կապուել «վարդ»-ի հետ, եթէ չլինէր վերոյիշեալ բացառութիւնը, որով «վարդ» բառի վ-ն փոխարկուել է գ-ի գոլ' (گول) բառում: Քանի որ այդ երևոյթը կատարահի մեզ քիչ յետոյ էլ, ուստի կզբաղուենք դրանով մեզ հետաքրքրող բառի հետագայ քննութեան տեսն:

Ինչ վերաբերում է բառի երկրորդ մասին (նոյնպէս ըդ), նախ քան նրա քննութիւնը պիտի յիշել, որ պարսկ. նոր գրական լեզւում, որի հիմքն է մէկ շարքաւ և ոչ թէ մի քանի, պատահում են սակայն ուրիշ արտասանութեան տարրեր, թէև այդ տարրերն իրենց հնչիւնային կազմուածքով հակասում են նոր պարսկական լեզուի սովորական ոգուն: Մենք գիտենք, օր. արիական ալ-ի նոր պարսկականում ք-ի փոխուելը, ինչպէս որ արիական աալ (ջուր)-ին նոր պարսկերէնում համապատասխանում է աք (آب): Միևս կողմից, սակայն տեսնում ենք զանազան վայրերում ջրի անուն ոչ թէ աք, այլ ավ (համեմատ. ուռսական гуляфная вода آب). գրական լեզւում իսկ տեսնում ենք նոյն երևոյթը, ինչպէս օր.

Սաադին գործ է ածու՞մ ղէրմաւէ (كرماو-տաք ջուր) փոխանակ ղէրմաւէ (كرماه): Նոյնպէս և գրական լեզու՞մ տեսնու՞մ ենք վ-ի ներկայութիւն շարվադար (շարփադարից=քրէհտար), ուր վ ստացուել է փ-ից. ինչպէս և արիական իւշատրապ-ին համապատասխանու՞մ է նոր պարսկական գրական շէահրվա (شهرها): Մի այլ պատկեր բարբառային հնչնային առանձնայատկութեանց՝ նոր պարսկերէնի սովորական ձևի մէջ մտնելու գոգեշտէն (كاشتند անցնել) բայի զ-ն է փոխանակ դ-ի: Օրէնքով տ պէտի փոխուի դ-ի և ոչ թէ զ-ի (و, որ այժմ=ج-ն է. համեմատել արաբական خدمت-ի=ծառայութիւն, yemyra պարսկերէնում خدمت-խզմէթ փոխուելը): Այլ օրինակ. մորեխը (кузнечник) զենդերէնում կոչու՞մ է մազախա. մենք սպասու՞մ ենք նոր պարսկերէնում զ-ի տեղ յ (ه), մինչդեռ այդ բառում տեսնու՞մ ենք և հնչիւնը — մէալէախ (համտլ. հայերէն մարախ-ի հետ). այս երևոյթն աւելի շուտ պիտի առաջանար աֆղաներէնում, ուր դ-ի և փոխուելը սովորական երևոյթ է (համտլ. աֆղանական ځان-ձեռք=պարսկերէնում դէաստ دست):

Ի նկատի ունենալով ահա բարբառային հնչնային առանձնայատկութեանց նոր պարսկ. գրական լեզուն անցնելու նման օրինակներ, փորձենք տալ ընդ ընդ՝ բառի առաջին, նրա հետ և երկրորդ մասի մեկնութիւնը:

Կարելի է մտածել, որ ը հնչիւնը ըռլ-ում ծագու՞մ է հին իրանական վ-ից: Ճիշդ է, վերը յիշուած սովորական օրէնքով, հին իրանական վ կարճ ձայնաւորի առաջ նոր պարսկերէնում փոխու՞մ է զ-ի, մանաւանդ երկար հնչուող բաղաձայների մօտ. շատ յաճախ ու-ից առաջ վ-ն զ-ի է փոխու՞մ, աւելի ճիշդը — հին պարսկական վի և վար(վր) ձևակերպու՞մ է նոր պարսկերէնում Գու-ի, սակաւ վա-ն Գա-ի: Պատահու՞մ է, սակայն, որ սպասուող զ-ի փոխարէն տեսնու՞մ ենք ը: Այսպէս. հնդեւրոպական վերտ (vert) արմատը՝ արիականում վարտ (vart)՝ արտացոլու՞մ

1) Հայերէն դասակ.

է պարսկերէնում ոչ միայն սովորական գէարդիդէն, գէաշտէն¹⁾ ձևով, այլ և—ըգարդիդէն. յայտնի է օրինակ հրամայական եղանակը²⁾ ըգարդ=հեռացիր, կորիր: Բրինձն (րնց) իրանական ձևակերպմամբ եղել է հաւանականօրէն վրիզի կամ վրինզի (հմմտ. սանսկրիտ. վրինի. սակայն փոխանակ սպասւող գորինջ-ի (որ գործ է ածւում միայն բարբառում), նոր պարսկերէնում մենք տեսնում ենք ըրինջ (հայերէն՝ բրինձ—էսգ.): Վի (vi) մասնիկը նոր պարսկերէնում շարունակ համաձայն օրէնքի փոխւում է գու-ի, հմմտ. օր. գոյական Վիմանա-ից պարսկերէն Գուման (կասկած), կամ թէ գոստարդէն (گسترده) բայը, ուր արմատն է ստար (գտնւում է յունական σπορηνον, լատ. Asterno, «լաւոն. տիւտ») = փռել, սակայն, ըրստէար (بستر) բայում [=անկողին) մենք տեսնում ենք սկզբում չէ թէ գ, այլ ը. վի փոխուել է ոչ թէ գի-ի, այլ ըի-ի: Այլ օրինակ. ենթադրեալ հին պարսկական վիստահա (հմմտ. հայերէն վստահ), միջին պարսկական (փեհլեւիկ) վիստախ (համարձակ, վստահ), արտացոլւում է նոր պարսկերէնում ոչ միայն գոստախ (گستاخ), այլ և բիստախ, ինչպէս ցոյց են տալիս բառգրքերը: Սրան համապատասխան է ալթայ-թուրքական փաշտակ-ը (անհանգիստ), որն, ի հարկէ, փոխ է առնուած իրանականից՝—վի=ը-ի, առաջացած վ-ից (վիստախ—վիշտակ—փաշտակ): Իրանական այն բարբառը, որին առանձնապէս յատուկ է հին վ-ի ը փոխուելը, է քրդերէնը: Օր. վայրի խոզը (աւեստական վարազա) քրդերէն կոչւում է ըգարազ (նոր պարսկերէն՝ գորազ—گراز): Վտարչտան-ից³⁾ (=անցկացնել, պարսկերէն

1) Գէաշտէն (گشتن) անկանոն բայ է, բունը գէաշտ, իսկ արմատը՝ գէարդ (گرد), որից և, համաձայն ընդհանուր կանոնի, կազմւում է կանոնաւոր գէարտին—հեռանալ բայը: էսգ.

2) Պարսկերէնում, ինչպէս և տաճկերէնում հրամայական եղանակը կազմւում է արմատից, աւելի ճիշտ արմատն ինքն է հրամայական եղանակ: էսգ.

3) Հայերէն վարազ, վ-ն մնում է անփոփոխ. նոյնը և վտար (այստեղից վտարանդի—թափառող, աստանդական): էսգ.

գողաշտէն (کرشتن) առաջացել է քրդական ըուհարթին, ըուհուրթին (= ժամանակ անցուցանել): Ահա թէ ինչու պարսկական բոլբոլ-ի երկրորդ ը կարելի է կապակցել բարբառային վ-ին:

Մնում է միայն պարզել վերջին լ տառը: Ի նկատի ունենալով փուլ — ڤ (= կամուրջ) բառը, որ հաւատար է աւեստական փերետու-ին, փեհլեիկ փուհր (փուլ)-ին. նոյնպէս և փէահլու ڤهلو (կող) = աւեստ. պերեհու, փէհլե-իկ փահրուկ, փայլուկ, կարելի է ենթադրել, որ վերջնային լ-ն ընդ'ընդ բառում ծագում է ըտ-ից:

Այսպէս ուրեմն, հնարաւոր է մտածել, որ բոլբոլ-ը ծագել է փաստացի մեզ անյայտ, բայց լիապէս հաւանական «վարդա-վարտա»-ից այսինքն վարդերի մէջ պտտուող: Այս բառի հաւանական գոյութիւնը կարելի է ենթադրել աչքի առաջ ունենալով Աւեստ. գուժօվարետա (որը պարսկերէնում պիտի լինէր գուհգէարդ — دگرگ = վարժութիւնների մէջ շրջուող, պտտուող): Ճիշտ է, «վարդա-վարտա»-ից սովորական նոր պարսկերէնում պիտի լինէր գուգէարդ — دگرگ²), բայց չէ՞ որ ենթադրւում է, որ «բոլբոլ»-ը է բարբառային արտայայտութիւն:

Ո՛ւր կարող էր ծնունդ առնել սոխակի նման անուն. ամենից առաջ այնպիսի անտառներից զուրկ վայրերում, ուր գտնւում են միայն արհեստական ծաղկանոցներ՝ միակ ապաստարան սոխակի համար: Այդպիսի տեղեր Պարսկաստանում քիչ չեն, և մի՞թէ դոցա մէջ չէ և Քրդստանը, որի բարբառից ամենից հեշտ կարելի է հանել «վարդավարտ»-ի «բոլբոլ» փոխուելու հաւանականութիւնը:

Գանձակ

Էսգէր

3) Գուլ (վարդ) գէարդ (գէարդիդէն کردیدن) կանոնաւոր բայից — պտտուել, շրջուել, այստեղից է գէարդէան کردن ենթակայական դերբայը, որ մեր գաւառաբարբառներում էլ պարսկերէնի նման գործ է ածւում «պարանոց» մտքով, համեմատել «գէարդանդ կոտորուի» անէծքը: Էսգ.